

Participation from Turkey, United States, Austria, Spain, Lithuania, China, Kazakhstan, Ukraine, North Macedonia, Pakistan, India, Algeria, Nigeria, Ethiopia, Libya, Namibia, South Africa, Albania, Oman, Morocco, Qatar, Zimbabwe, Kosovo.

6TH INTERNATIONAL ISTANBUL SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS PROCEEDINGS BOOK

ISBN: 978-605-74191-8-7

OCTOBER 30-31, 2021

(ONLINE & FACE TO FACE PARTICIPATION)

ISCYA YAYINEVİ ®
ISCYA PUBLISHING HOUSE 2021©
TURKEY, USA
TR: +90543 671 0123 USA: +1 518 629 5640

EDITORS
ÖZERK YAVUZ
VUGAR QAHRAMANOV
TUBA FIRAT

6. INTERNATIONAL ISTANBUL SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

OCTOBER 30-31, 2021,
ONLINE PARTICIPATION

CONGRESS PROCEEDINGS BOOK

Editors

ÖZERK YAVUZ
VUGAR QAHRAMANOV
TUBA FIRAT

ISCYA YAYINEVİ®
TURKEY, USA
TR: +90543 671 0123 USA: +1 518 629 5640
internationalistanbulcongress@gmail.com
https://www.internationalistanbulcongress.com/

All rights reserved

ISCYA YAYINEVİ®
ISCYA PUBLISHING HOUSE 2021©
Publishing Date: 12.11.2021
ISBN: 978-605-74191-8-7

THE FIRST TURKISH "FIKIH HISTORY" COPED IN OTTOMAN MADRASES: KAMİL MIRAS' WORK TITLED "TARİH-İ İLMİ FIKIH" AND ITS SYSTEMATICS

Hüseyin OKUR
Associate Professor
Kocaeli University Faculty of Theology Department of Islamic Law

ABSTRACT

Many independent studies have been carried out on the philosophical, sociological, political and especially the sub-branches of law of Islamic jurisprudence since its systematization and most of them have become independent scientific fields. Although the history of Islamic law and the data in this field are partially found in the books of jurists' tarâcim and keâtt, it has not been emphasized as much as in other fields in the introductions of für fiqh works. The works that wrote the history of Islamic law as a whole, starting from the classical period, began to be written only from the beginning of the twentieth century. One of the studies carried out in the last period of the Ottoman Empire is History of Science Fiqh which is the work of Kamil Miras (Mehmed Kamil Efendi), who is one of the scholars of both the Ottoman and Republican eras. In addition, Kamil Miras has taught many disciplines such as Islamic history, fiqh history, usûl-i fiqh, morality, logic and theology in Dâru'l-Fünûn, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Sahn and Süleymaniye madrasas and Medresetü'l-İrshâd. When the history of fiqh course was added to the curriculum in the Dârülfünûn-ı Şahane Ulum-i Şer'iyye Branch and the Medresetü'l-Mütehassısin, Kamil Miras, who saw the inadequacy of the copyrighted works in this field, brought together the notes of the courses he gave in this area and compiled this two-volume study and copyrighted his work. In this study, we will examine the related work in terms of systematic and content.

Keywords: Islamic law, history of law, Ottoman, Kamil Miras, Târih-i İlm-i Fiqh

OSMANLI MEDRESELERİNDE TELİF EDİLEN İLK TÜRKÇE "FIKIH TARİHİ": KAMİL MİRAS'IN "TARİH-İ İLMİ FIKIH" ADLI ESERİ VE SİSTEMATİĞİ

Doç. Dr. Hüseyin OKUR
Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı
ORCID Code: 0000-0003-4285-7478

ÖZET

Sistematik hale gelişinden günümüze değin İslam hukuk ilminin felsefi, sosyolojik, siyasi ve özelde hukukun alt dallarına dair müstakil pek çok çalışmalar yapılmış ve bunların büyük bir bölümü müstakil bilim alanları haline gelmiştir. İslam hukuk tarihi ve bu alanda dair veriler, fukahaya ait teracim ve tabakat kitaplarında, füru fıkıh eserlerin mukaddimelerinde kısmi olarak bulunabilse de, diğer alanlarda olduğu kadar üzerinde durulmamıştır ve bu müstakil eserler kaleme alınmamıştır. İslam hukuk tarihini bir bütün halinde klasik dönemden itibaren ilerleyen seyrini kaleme alan eserler ancak XX. yüzyılın başlarından itibaren yazılmaya başlanmıştır. Bu alanda dair Osmanlı'nın son dönemlerinde yapılan çalışmalardan biri de, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemi âlimlerinden olan, Dâru'l-Fünûn, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Sahn ve Süleymaniye medreselerinde ve Medresetü'l-İrşâd'da İslam tarihi, fıkıh tarihi, usûl-i fıkıh, ahlak, mantık, kelâm gibi pek çok derler vermiş olan Kâmil Miras'ın (Mehmed Kâmil Efendi), *Tarih-i İlmi Fıkıh* adlı eseridir. Fıkıh tarihi dersi, Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nde ve Medresetü'l-mütehassısîn'de müfredata eklenince bu alandaki telif edilmiş eserlerin yetersizliğini gören Kamil Miras, bu alanda verdiği derslerin notlarını bir araya getirmek suretiyle iki ciltten müteşekkil bu eserini telif etmiştir. Bu çalışmamızda ilgili eseri sistematik ve muhteva açısından inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: İslam hukuku, hukuk tarihi, Osmanlı, Kamil Miras, Târih-i İlm-i Fıkıh

Kısaca Kamil Miras'ın Hayatı ve Eserleri

Kâmil Miras, II. Abdülhamid (1876-1909) döneminin başlarında doğmuştur. Annesi Atike Hanım, babası müderris Ahmed Rüştü Efendi'dir. Kamil Miras, soyadı kanunundan önce Mehmed (Muhammed) Kamil olarak bilinirdi. Soyadı kanunuyla birlikte Miraoğulları ailesinden gelmeleri habesiyle Miras soyadını almıştır. Kamil Miras, ibtidaî ve Rüştiye okullarını doğum yeri olan Afyonkarahisar'da bitirmiş (1894), sonraki tahsiline İstanbul'da devam etmiştir. Burada Fatih Camii dersiâmlarından ve dönemin önde gelen âlimlerinden Alasonyalı Hacı Ali Zeynelâbidin Efendi'den okuyarak 1905'te icâzetnâmesini almıştır. Bu arada 1903'te Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniyye şubesine giren Kâmil Miras, 1907 yılında buradaki eğitimini de tamamlamıştır. 1906'da yapılan ve resmi göreve başlayabilme sınavı olarak bilinen ruûs imtihanlarını da kazanan Kâmil Miras, tedris yani ders verebilme ruhsatını almıştır.(Nesimi Yazıcı, 2012, 8)

Kâmil Miras tahsilini bitirdikten sonra hocalık hayatına başlamıştır. Onun ilk görevi Bâyezid Cami-i Şerîfi Dersiâmlığı'dır. 1907'den itibaren başladığı Bâyezid Camii Dersiâmlığı'nı hayatı boyunca devam ettirmiştir.(Nesimi Yazıcı, 2005, 30/145) O, bu görevine devam ederken İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra gerçekleştirilen ilk seçimlere mebus olarak doğum yeri Karahisar-ı Sahib'den (Afyonkarahisar) katılmış ve milletvekili seçilmiştir. Kâmil Miras bu bürakratik görevine rağmen öğretim faaliyetlerini aralıksız sürdürmüştür. 1910'da Dâru'l-Fünûn Meclis-i Müderrisîn'i tarafından ulûm-ı şer'iyye şubesi "Târih-i Dîn-i İslâm" muallimliğine tayin edilmiştir. 1912'de tekrarlanan seçimlerde ikinci defa Afyonkarahisar mebusluğuna seçilmiştir. Aynı yıl içerisinde Dâru'l-Fünûn'da "Târih-i İlm-i Fıkıh" dersleri vermesi kararlaştırılmıştır. 1914'ten itibaren, üzerinde bulunan görevlerine ilave olarak Dâru'l-Fünûn'de İlm-i Ahlâk dersi muallimliğine tayin edilmiştir. (Eşref Edib, 1940, 1/5/2)

Kâmil Miras, İkinci Meşrutiyet (23 Temmuz 1908) ve Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği dönemlerdeki memuriyeti sırasında, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartların da bir sonucu olarak, sık sık görev değişiklikleriyle karşılaşmıştır. Nitekim 1914'te onun Dâru'l-Fünûn'daki görevi, önce "Ahlâk-ı Şer'iyye" derslerinin kaldırılması, sonra da ulûm-ı âliye-i diniyye şubesinin kapatılması üzerine doğal olarak son bulmuş, bunun yerine aynı tarihten itibaren kurulan Dâru'l-Fünûn-ı Osmanî Lisan şubesi ulûm-ı diniyye muallimliği'ne tayin olmuş ve bu görevi 26 Ekim 1915'e kadar devam etmiştir.(Nesimi Yazıcı, 2012, 8)

Kâmil Miras 14 Ekim 1915 tarihinden itibaren Medresetü'l-Mütehassisîn'de Târîh-i Fıkıh Müderrisliği'ne getirilmiştir. 1 Eylül 1917'den itibaren ise Medrese-i Süleymaniye Târîh-i Fıkıh dersi Müderrisliği'ne tayin edilmiş, 16 Nisan 1919'a kadar bu görevine devam etmiştir. Onun bu dönemde medreselerde "Dinler Tarihi" dersini de verdiği bilinmektedir. (Nesimi Yazıcı, 2012, 8)

1919 ile yılları arasında 1920 arasında Kâmil Miras'ın üzerinde, sadece Bâyezid Camii Dersiâmlığı görevi kalmıştır. Onun bu dönemde medreselerdeki görevlerinden ayrılması, Mustafa Sabri Efendi'nin Şeyhülislâmlığıyla ilgilidir. O dönemde siyasi de sayılabilecek bazı farklı sebeplerden ötürü Kâmil Miras'ın medresedeki görevlerine son verilmiştir.

Kâmil Miras 1920 yılı başından itibaren Sahn Medresesi mantık ve kelam dersleri müderrisliğine, 1922'de Medrese-i Süleymaniye Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn müderrisliğine tayin edilmiştir. Bu görevi 3 Mart 1924'te medreselerin kaldırılışına kadar devam etmiştir. Kâmil Miras, Cumhuriyet'in ilanından ve medreselerin kaldırılmasından sonraki dönemde, 1923-1927 tarihleri arasında, TBMM'de, Afyonkarahisar'ı temsilen bulunmuştur.

Kâmil Miras, TBMM üyeliği bittiğinde, medreselerin de kapatılmış olması dolayısıyla bazı sıkıntılarla karşılaşmıştır. Nihayet 1931 de emekli olmuştur. Yaklaşık on sekiz yıl sadece Bâyezid Camii Dersiâmlığı yaptıktan sonra Bakanlar Kurulu kararıyla, liyakati sebebiyle 1940 yılında Diyanet İşleri

Riyâseti Hey'et-i Müşavere Azalığı'na getirilmiştir. Onun buradaki hizmeti 24 Nisan 1943'e kadar devam etmiştir. Hey'et-i Müşavere Azalığı'ndan ayrıldıktan sonra, ömrünün kalan 14 senesini uhdesindeki Dersiâmlıkla sürdürmüş ve bu esnada farklı ilmi çalışmalarda bulunmuştur. 30 Nisan 1957'de İstanbul'da vefat eden Kâmil Miras, Anadolu Hisarı'ndaki Kandilli Kabristanlığı'na defnedilmiştir. (Nesimi Yazıcı, 2012, 9)

Eserleri:

Kâmil Miras, telif tercüme ve makale şeklinde farklı alanlarda pek çok çalışma kaleme almıştır. Öne çıkan çalışmalarından bazıları şunlardır:

1. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Buharî'nin el-Câmiu's-Sahîh adlı eserinin Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî (v. 893/1488) tarafından hazırlanan muhtasarı *et-Tecrîdü's-Sarîh*'in tercüme ve şerhidir. Baban-zâde Ahmed Naim 1934 vefatına kadar *Tecrîd-i Sarîh*'in üç cildini hazırlamış, kalan kısmının tercüme ve şerhini Kâmil Miras yapmıştır. (Hüseyin Hansu, 2011, 40/251)

3. *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri* (İstanbul 1330/1332). Âyet ve hadislerle İslâm ahlâkı mahiyetindeki eser tamamlanamamıştır.

4. *Ramazan Musahabeleri* (İstanbul 1949). Müellifin çeşitli dergilerde yayımlanan makalelerinin derlemesinden ibarettir.

Kâmil Miras'ın *Dîn-i İslâm Tarihinden Emevî ve Abbasî Devirlerine Ait Kısımları, İlm-i Kelâm Tarihine Ait Tetkikler, Kur'ân* ve *Tefsir Tarihi, Kur'ân'ın Cem*'i adlı ders notu niteliğindeki eserlerinin baskı tarihleri ve halen mevcut olup olmadıkları hususunda bilgi bulunmamaktadır. (Nesimi Yazıcı, 2005, 30/146)

5. *Târîh-i İlm-i Fıkıh* (İstanbul 1329/1331, 1331). Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nde ve Medresetü'l-mütehassısîn'de verdiği derslerin notları olup iki bölüm halinde düzenlenmiş ve neşredilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısmı bu kitabın incelenmesine ayrılmıştır.

Maarif Vekâleti'nin şarkiyatçıların neşrettiği İslâm Ansiklopedisi'ni Türkçe'ye çevirmeye karar vermesi üzerine telif bir ansiklopedi hazırlamak, diğerinin yanlış ve eksik maddelerini ele alıp doğrularını göstermek maksadıyla yayımlanmaya başlanan *İslâm Türk Ansiklopedisi*'nin (1941-1948) tahrir heyetinde Eşref Edip Fergan, İsmail Hakkı İzmirli, Ömer Rıza Doğrul ile birlikte yer alan ve 78. sayısından itibaren *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'nın başmuharrirliğini yapan Kâmil Miras bu ansiklopedinin I. cildine on altı, yarım kalan II. cildine sekiz madde yazmış, "Tahrir Heyeti" imzasını taşıyan maddelere de önemli katkılarda bulunmuştur.(Nesimi Yazıcı, 2005, 30/146)

Kâmil Miras, Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ının İstanbul baskısının (1335-1338) musahhihlerinden olup Beyzâvî, Ali b. Muhammed el-Hâzin, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Abdullah b. Abbas ve Ni'metullah b. Mahmûd'un tefsirleri gibi birçok ilmî eserin tashihinde de görev almıştır. Bunlardan başka *Sebîlürreşâd, Hakka Doğru, İslâm-Türk Mecmuası, Son Posta, İslâm Dünyası* gibi dergilerde birçok makalesi yayımlanmıştır. Nesimi yazıcı Kamil Miras'ın hemen hemen bütün makalelerini tespit etmiştir. Daha fazla detay için onun eserine bakılabilir. (Nesimi Yazıcı, 2012, 38-40)

Kamil Miras'ın "Târîh-i İlm-i Fıkıh" Adlı Eseri

Kâmil Miras hem Dâru'l-Fünûn-ı Şahane'nin Ulûm-ı Âliye-i Diniyye şubesinde ve hem de değişik düzeydeki farklı medreselerde fıkıh ve fıkıh tarihi dersleri vermiştir. Onun *Tarih-i İlm-i Fıkıh* adını taşıyan iki kitabı bulunmaktadır. Birbirinin devamı şeklinde olan bu kitaplardan birincisi Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Şer'iyye şubesinde okutulan ders notlarından oluşmakta olup, 1913'te basılmıştır. Aynı adı taşıyan ikinci kitap ise 1915'te basılmıştır ve Medresetü'l-Mütehassisîn'de okutulan derslerden oluşmaktadır.(Nesimi Yazıcı, 2012, 34) Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı devletinde

medreselerde okutulan müstakil ilk Türkçe fıkıh tarihi kitabı, Mehmed Kamil'in bu derslere ait takrirlerinin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.(Kemal Yıldız, İlyas Yıldırım, Oğuzkağan Demir, 2014, 134)

Öncelikle şunu ifade etmek gerekirse, Nesimi Yazıcı'nın da serzenişlerinde olduğu gibi, üzerinden bir asır bile geçmemiş olmasına rağmen Kamil Miras'ın eserlerinin tamamına ulaşmak mümkün olmamaktadır. Mevcut olan eserlerinin ise kopya nüshalarının çok azına ulaşılabilmektedir. Bunlardan biri de onun *Tarih-i İlm-i Fıkıh* adlı eseridir. Bizim kanaatimiz, eserin ders notları olarak hazırlanmasından ötürü çok fazla kopya baskısının yapılmamış olmasıdır. Yoksa çok daha fazla nüshasının günümüze ulaşması gerekirdi. Ancak dönemin baskı tekniği olan taşbaskı yönteminin gayet güç olması, eserin çok az sayıda basıldığı kanaatini de zayıflatmaktadır.

Bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla eser iki ciltten müteşekkil olup farklı tarihlerde ve farklı matbaalarda basılmıştır. Elimizde bulunan baskılardan birinci cildin kapağında, "Darülfünun Ulûm-i Şer'iye Şubesi"nde okutulmak için hazırlanan bir ders kitabı olduğu ifade edilmektedir. Bundan başka, mukarrir yani dersi veren hoca olarak, "Târîh-i ilm-i fıkıh muallimi ve Bâyezîd dersiamlarından Karahisar-ı Sâhib mebûs-ı sâbık" Mehmed Kâmil İbn Ahmed Rüşdî ifadeleri bulunmaktadır. Eseri basan ve neşreden olarak da Hukuk Kütüphanecisi Eşref Hudarî ismi geçmektedir. Eser Dersaadet Ebu's-Suud Caddesi numara 19'da bulunan Hukuk Matbaası'nda basılmıştır. Baskı tarihi olarak rumî 1319-1321 tarihleri verilmiştir. Bu tarihlendirme miladi 1914 ve 1915/1916 yıllarına tekabül etmektedir. Kamil Miras'ın 1912'de Dâru'l-Fünûn'da *Tarih-i İlm-i Fıkıh* dersleri vermesi kararlaştırıldığı göz önünde bulundurulduğunda, ilgili dersi vermeye başlamasından bir ya da iki yıl sonra, alandaki materyal eksikliğinden yola çıkarak bu eseri hazırlamaya karar vermiş olmalıdır. Nitekim kendisi de eserinin mukaddimesinde bu ilmin yeni olduğundan ve alanda mevcut bir eserin bulunmayışından hareketle eserini hazırladığını söylemektedir.(Mehmed Kamil, 1331, 111)

Eserin ikinci cildine gelecek olursak, 128 sayfadan müteşekkil olan eserin iç kapağında "Medresetü'l-Mütehassısîn"de takrir edilen dersleri muhtevidir, şeklinde bir açıklama bulunmakla birlikte bu eser, "Medresetü'l-Mütehassısîn" öğrencilerine özel olarak hazırlanmış bir çalışma olmayıp birinci cildin devamı niteliğindedir. Zira çalışma karn-ı sânî yani İslam hukuk tarihinin ikinci evresi olan tâbiîn dönemi ile başlamaktadır. Kitabın iç kapağında "Mukarriri Mehmed Kamil" yazmakta olup onun "Medresetü'l-Mütehassısîn" müderrislerinden ve Karahisar-ı Sâhib mebuslarından olduğu bilgisine yer verilmiştir. Bu onun ikinci kez mebusluğa seçildiği döneme denk gelmektedir. İstanbul Matbaa-i Âmire ve rumi 1331 ile tarihlenen baskı, 1914'te onun Dâru'l-Fünûn'un Ulûm-ı Âliye-i Diniyye şubesinin kapatılmasının akabine yani 1915 yılına denk gelmektedir.

Esasen Kamil Miras, eserinin birinci cildinin sonunda eserinin sistematiğini de özetlemiş ve bir de fıkıh tarihi dersine girecek öğrenciler için sorular hazırlamıştır. Bu sistem bu günkü anlamıyla modern eğitim sistemlerinde bulunan, amaçlar, anahtar kavramlar, konuya hazırlık, öneriler, tanım, konunun önemi, ilkeler ile konu sonunda yer alan özet, konuyu kavrama soruları ve kaynakça içeren kitaplara benzemektedir.

Kamil Miras eserinin birinci cildinin sonunda sadeleştirilmiş ifadelerle şöyle demektedir:

> "Efendiler, dersimizin başlangıcında da arz olunduğu üzere tedrisini deruhte ettiğimiz "Tarih-i Fıkıh" yeni bir ilimdir. Hem onun mevzusunu tayin etmek hem de o mevzu dairesinde araştırmada bulunmak icap ediyordu. Başlangıçta dersimizi iki tür üzerinde düşündüm: Biri mücmel yani genel diğeri ise mufassal yani detay idi. Mücmel (genel) mevzu dediğimiz konular şunlardır: Şer'î hükümlerin vaz' edilmesi, korunması ve gelecek nesillere nakledilmesi, toplanması ve tasnifi, tüm yönleriyle ilk üç dönem İslam fıkıhçılarının, fıkıh sistematikleri, fetva, hüküm elde etme ve yargılama prosedürleri, İslam

> fıkıh mezheplerinin kurulması, her ekolün kurucu fakihleri, ardından hicri dördüncü ve beşinci yüzyıllarda yaşamış olan fakihler ile fukaha tabakatı ve fıkıh kitaplarının tasnifi ve ele aldıkları meseleler gibi bahislerdi.

Daha sonra Kamil Miras mufassal yani detaylıca izah edeceği konuları zikreder. Şöyle der:

> Mufassal düşündüğümüz mevzu da yukarıdaki bahislerle beraber İslam'ın ana esas hükümlerinden her birinden söz ederek; Kur'an ve sünnetin nasıl tesis ettiğini, ardından gelen hicri beş asrın fakihlerinin İslam hukuk ilminin gelişmesinde gösterdikleri çalışmaları her birine ait kendi döneminde göstermekti.
>
> Nefsü'l-emrde şu mevzulardan birinci mühim, ikinci(si) ehem (yani daha mühim) ise de, vesait-i lazimenin (gerekli materyallerin) noksanlığından dolayı, bize göre her ikisi de ehem idi. Bununla birlikte o kadarını da hakkıyla ifa edebilmenin yine bahtiyarlığa erişebilme olacağından birinci mevzuyu haber vermiştik."

Bu cümlelerinden Kâmil Miras'ın eserinin ilk cildini İslam hukukunun sadece birinci devreye yani tâbiin dönemine kadar olan kısmını yetiştirebildiğini anlıyoruz. Muhtemelen Kamil Miras 1912 yılında fıkıh tarihi derslerine başlamadan önce böyle bir dersi zihninde tasarlamış ve müsvedde halinde yazmış olmalıdır ki, onun bu yöndeki çalışmaları neticesinde 1912 yılında kendisinden böyle bir ders vermesi istenmiştir. Zira eserinin birinci cildinin sonunda ifâde-i mahsûsa beyanında, öğrencileri müsvedde gailesinden kurtarmak için hızlı bir şekilde eserinin bu ilk cildini bastırdığını ifade etmiştir. Hatta anladığımız kadarıyla Kamil Miras, bu derse ait notları fasikül fasikül bastırmıştır.(Mehmed Kamil, 1331, 112)

Kamil Miras eserinin bu birinci cildinde sadece sahabe döneminin sonuna kadarki kısmını işleyebileceğini zira bundan sonraki kısımların yazımı için yeteri kadar ve derli toplu materyal bulamadığını ifade etmiştir. (Mehmed Kamil, 1331, 112) Hatta dönem dersinin hicri birinci asırda bitirilmesi gerektiğini aksi takdirde sene sonunda diğer dönemlere dair pek bir malumat verilemeyeceğini de eklemiştir.(Mehmed Kamil, 1331, 112) Çünkü ona göre yeni bir ilim olmasından dolayı aslında tam anlamıyla bir fıkıh tarihi yazmak için birkaç seneye daha ihtiyaç vardır. Yine Kamil Miras'ın cümlelerinden anlaşıldığı kadarıyla o "Fıkıh Tarihi" dersini son sınıf öğrencilerine okuttuğu için, mezun oldukları zaman seneye hazırlayacağı ikinci kısmı (cilt) kendilerinin okumasını istemektedir.

İslam hukuk tarihinin özel bir bilim ve tarih konusu haline gelmesi, son dönem İslam hukukçularının bu alanı fıkıh ilminin alt bir dalı olarak tahsis edilmesinden dolayıdır. Kamil Miras'ın ifadelerine göre fıkıh tarihi hakkındaki çalışmalar ve bu ilmin konusuna ait olan meseleler, o zamana kadar tanzim edilmiş ve yazıya geçirilmiş değildir. Yine onun tespitlerine göre vaktiyle farklı mezheplerin fakihlerine dair birkaç tabakat kitabı yazılmış olmasına rağmen fıkıh tarihi kategorisine girebilecek düzeyde bir eser telif edilmemiştir. Bu sebeple Kamil Miras, fıkıh tarihine dair mesele ve malumatı bir araya toplayıp bir ilim haline getirmek her ne kadar büyük bir vukufiyet, gayret ve araştırmayı gerektirse de bu müşkil vazifeyi deruhte ettiğini söylemektedir.(Mehmed Kamil, 1331, 3-4)

Kamil Miras'ın bu ifadelerinden yola çıkılarak tespit edilmesi gereken bir diğer husus daha vardır. Onun iddia ettiği gibi, "*Târîh-i İlm-i Fıkıh*" bu alanda yazılmış ilk eser midir yoksa ilk Türkçe eser midir? Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Kamil Miras'ın bu eserine değinen iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri Sami Erdem'in *"Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi"* adlı makalesi ile Kemal Yıldız, İlyas Yıldırım ve Oğuzkağan Demir'in ortak makalesi olan, *"Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmi/İslam Hukuku Tarihi Çalışmaları"* adlı çalışmalardır. Sami Erdem çalışmasında gerek Kamil Miras'ın gerekse Seyyid Bey'in çalışmalarının önsözlerine atfen

kendi yaptıkları fıkıh tarihi çalışmalarının alanında ilk olduğunu naklettikten sonra bu alanda bilinen ilk çalışmanın Hudarî Bey'e (1872-1927) ait olduğunu söylemektedir. Kemal Yıldız ve diğerlerinin yaptığı çalışmada da Hudarî Bey'in *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî* adlı eserinin, fıkıh tarihi sahasında kaleme alınmış ilk çalışma olarak dile getirildiği ve Kamil Miras'ın "*Târîh-i İlm-i Fıkıh*" adlı eserinin Hudarî Bey tarafından bir ders kitabı olarak hazırlanan *Tarihu't-teşrî'i'l-İslâmî* adlı eserden büyük ölçüde etkilendiği ifade edilmektedir.

Bu konuda bizim tespitlerimiz ise şöyledir: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* "Hudarî" maddesi yazarı Ferhat Koca'nın zikrettiği (Ferhat Koca, 1998, 18/283) ve bizim de Arap dünyasındaki araştırmalarımız neticesinde ortaya çıkan netice şudur ki, Hudarî Bey'in *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî* adlı eserinin ilk baskısı 1920 yılında yapılmıştır. Sami Erdem bu tarihin kesin olamayacağını ifade ederek 1920 yılından önce herhangi bir baskısının yapılıp yapılmadığına dair bir malumatın olmadığını da ilave etmektedir. Bizim yaptığımız taramalarda ise Hudarî Bey'in mezkûr eserinin bu tarihten daha önce basıldığına dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Hâlbuki zannedilenin aksine Hudarî Bey'den önce fıkıh tarihi alanında telif edilen bir başka eser daha bulunmaktadır ki bu da Faslı İslam hukukçusu Muhammed b. el-Hasen es-Seâlibî el-Hacvî'ye (1874-1956) ait *el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fikhi'l-İslâmî* adlı eserdir. Saffet Köse bu eserin ilk defa 1340'ta (1922) Rabat'ta yayımlanmaya başladığını ifade etmiştir. (Saffet Köse, 1996, 14/522) Ancak Arap dünyasında yayınlanan bazı çalışmalar, eserin bölümler halinde 1918 yılında neşredilmeye başlandığını kaydetmektedir. (Dr. Fâtıma Hâfız, 2021) Ayrıca *el-Fikrü's-sâmî*'nin bizim ulaştığımız Tunus/Matbaatü'n-Nehde baskısının 4/1, 4/2, 4/3, 4/4 ciltler şeklinde ve hicri 1336 tarihide (miladi 1917/1918) basılmış olması (Hacvî, Muhammed b. el-Hasen, 1918, 1), Hacvî'nin eserinin Hudarî Bey'in eserinden daha önce telif edildiğini göstermektedir.

Kamil Miras'ın "*Târîh-i İlm-i Fıkıh*" adlı çalışmasına gelince, onun eserinin ilk cildini 1912'li yıllarda hazırlayarak 1914 yılında neşrettiği göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışmanın ilk Türkçe fıkıh/hukuk tarihi değil bu alanda yazılmış, sistematik ilk İslam fıkıh/hukuk tarihi çalışması olduğunu söyleyebiliriz. En azından eldeki veriler şimdilik bunu gösteriyor.

Târîh-i İlm-i Fıkıh'ın Sistematiği

Kamil Miras eserinin sistematiğini, *"İnsanların en hayırlıları benim dönemimde yaşayanlardır. Sonra bunları takip edenlerdir, sonra da bunları takip edenlerdir"* (Buhârî, Şehâdât 9, Fezâilü'l-Ashâb, 1; Rikak, 7; Eymân, 27; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 214; Tirmizî, Fiten 45) hadisinde ifade edilen dönemlendirme üzerine kurgulamıştır. Hadisin başka varyantlarında da dördüncü dönemden de söz edilmektedir.(Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, 1415, nr. 7249) Buna göre Kâmil Miras karn-ı evvel dediği birinci dönemi sahabe, karn-ı sânide (ikinci dönem) tâbiîn dönemini, karn-ı sâlisde (üçüncü dönem) tebe-i tâbiîn dönemini ve karn-ı râbide (dördüncü dönem) tebe-i tâbiînden sonraki dönemi yani hicri 150 ila 250 arasındaki dönemi incelemektedir.

Tarih-i İlm-i Fıkıh'ın birinci kitabı, fıkıh tarihinin genel tarih içerisindeki özel konumuna işaretle başlar. Miras'a göre İslam hukuk tarihi, genel tarih içiresinde özel bir yere sahiptir. Çünkü genel tarih, insanlığın başlangıcından itibaren bu günkü medeniyet seviyesine gelinceye kadar sosyal yapı ve toplumun geçirdiği değişim ve dönüşümünün zamansal oluşumunu tespit ve tayin etmekten ibaret olduğu için bu değişim ve dönüşümlere sebep olan bütün olayların esas yollarından bahsetmek, genel tarih ilminin konusunu oluşturur. Edebiyat, sanat, kanunlar ve yasalar gibi medeniyetler üzerinde tesir eden ilim ve irfana dair şeylerin nasıl ortaya çıkıp şekillendiğini ve evrim geçirdiğini, mahiyet ve konularının neler olduğunu ve yine değişim ve dönüşümlere sebep olan savaş ve fetihlerin ayrıntılarından söz etmek ise özel tarih ilminin konusudur. Bu sebeple her bir bilim dalına, her asra ve her olaya ilişkin özel tarihçeleri yazılmıştır. Fıkıh tarihi de bu özel tarih alanlarından biridir.(Mehmed Kamil, 1331, 2-3)

Bu açıklamalardan sonra Kamil Miras fıkıh ilminin tanımını yapar. Sonra fıkıh ilmi içinde bir ilim olmasından ötürü tekrar fıkıh tarihi ilminin tanımına geçer.(Mehmed Kamil, 1331, 7). Onun yaptığı tanıma göre bir ilim dalı olarak fıkıh tarihi, *"Ahkâm-ı celîle-i İslâmiyyenin cihet-i vaz'ı ve zabtı ve suret-i nakil ve istinbatı ile mezâhib-i muhtelifenin keyfiyyet-i teessüs ve intişarından bahs eden bir ilimdir"*. Yani fıkıh tarihi, yüce İslam'ın hükümlerinin konuluş ve zabtının (korunuş ve düzenleniş) yönlerini, hükümlerinin çıkarılmasının ve nakledilmesinin şekillerini, farklı hukuk mezheplerinin nasıl oluştuğunu ve yayıldığını konu edinen bir ilimdir.(Mehmed Kamil, 1331, 7)

Bu ilimin faydası ise şeriatın ebedi kanunlarının vaz ediliş ve korunuş şekillerinin sahabe ve tâbiîn tarafından bir sonraki nesle nasıl özenle aktarıldığına dair malumat vermektir. Sonra İslam âlimlerinin hüküm elde etme hususunda ne denli öz verili çalıştıklarını insanların önüne koyarak örneklik teşkil edilmesini ummaktır.(Mehmed Kamil, 1331, 7)

Bundan sonra Kamil Miras sırasıyla şu konulara değinir:

Ahkâm-ı Şer'iyyenin Suret-i Vaz'ı: Bu meyanda vahyin mahiyetini ele alır ve vahy-i zahir ve vahy-i batın şeklinde ikiye ayırarak detaylı bir şekilde izah eder.

Ashab-ı Kiram'ın Suret-i Zabt ve Nakli: Bu konuda sahabelerin hadis rivayetlerini nasıl naklettiklerini, hadislerin rivayet yollarını, mütevatir ve ahad haberlerin kısımlarını incelemiştir.

Haber-i Vahidin Hücciyyeti: Haber-i vahidin delil değeri özellikle fukaha ve mütekellimîn İslam hukukçularının değerlendirmelerinden yola çıkılarak detaylı bir biçimde incelenmiştir.

Ehâdis-i Şerîfeden İstinbât-ı Şerâyî: Bağlayıcılık ve hükümlere kaynaklık edişi bakımından sünnetin kısımları incelenmiştir.

Silsile-i Esânîd ve Tabakât-ı Ruvâd: Bu kısımda hadisin metnini Resûlullah'a kadar ulaştırma ve râvileri sırasıyla zikretme hususunda isnadın öneminden ve keyfiyetinden bahsedilmiş daha sonra da ravinin doğum vefat, hoca ve talebe, sahabe ve tâbiînden oluşu ve müslüman olmadaki öncelikleri, muhaddislerin ravilerin yaşları ve hadis hocalarıyla görüşme durumları gibi kriterlerle tespit edilmiş olan tavi tabakalarına kısa bir şekilde değinilmiştir.

Kitap ve Sünnetin Cem' ve Tahriri: Bu başlık altında Miras, dağınık sahifelerde ve hafızların ezberlerinde bulunan Kuran'ın ayet ve surelerinin bir araya toplanıp Mushaf haline getirilme sürecini zikreder. Hadislerin tasnif ve tedvin sürecini de gayet detaylı bir şekilde inceleyen Miras, hadislerin ilk defa kitap formatında tedvin edildiği eserin İmam Malik'in *Muvatta*'sı olduğunu söyledikten sonra kütüb-i tis'anın tedvin edilme sürecini ele alır. Hatta bu noktada bazı mu'cem ve musannef türü hadis derlemelerine de değinir.

Meâhiz-i Fıkhiyye: Eserde yukarıda zikredilen genel bahislerden sonra fıkhın kaynaklarına değinilir. Bu meyanda edille-i erbaadan olan Kitab, sünnet, icma ve kıyas kısaca zikredildikten sonra edille-i feriyyenin kaynak oluşuna değinilir.

Bundan sonraki kısımda Kamil Miras "Kurûn-i Selâse" diye bir başlık açtıktan sonra birinci döneme yani sahabe dönemindeki fıkıh ilminin oluşum ve gelişimini anlatmaya başlar. Hz. Peygamber (s.a.v) dönemindeki fıkhın mahiyetinden kısaca bahsettikten sonra Hz. Peygamber'in vefatının ardından sahabenin nasıl bir fıkıh metodu izlediklerinden, bir mesele hakkında farklı görüşlerin bulunması durumunda nasıl davrandıklarından söz eder. Müctehidlerin de ihtilaf etmelerinin gerekçelerinden biri olarak sahabenin hangi sebeplerden ötürü farklı görüşlerde bulunduklarını inceler.

Fukahâ-i Ashab-ı Kirâm: Bu bölümde sahabelerin rivayet ve dirayet bakımından farklı tabakalara ayrıldıkları ifade edilmiştir. Bu ikili taksimden yola çıkan Miras sahabeleri, hadis rivayet edenler ve fetva verenler şeklinde bir gruplandırmaya gider. Bunları kendi içinde bazı gruplara ayırır… Yine aynı

konu içerisinde farklı İslam beldelerinde yaşayan fakih sahabeleri zikreder. Fetva verme ehliyet ve dereceleri bakımından sahabeleri kısmı bir kategorizasyona tabi tuttuktan sonra Hz. Ebu Bekir-i Sıddîk (20 sayfa) ve Hz. Ömer'in (14 sayfa) fıkıh tarihi içindeki yerlerini inceler. Daha sonra da kısa bir şekilde Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Mesud, Abullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit, Hz. Âişe gibi sahabenin fakihlerine değinir.

Birinci cilt burada sona ererken Kamil Miras kitabın sonunda daha önce bahsettiğimiz, kitabın yazılış amacını anlatan bir ifâde-i mahsûsa ile fıkıh tarihine ait imtihan soruları ilave etmiştir. Ancak burada dikkati çeken bir husus vardır ki, imtihan sorularının arasında ikinci cildin konuları arasında bulunan fıkıh tarihinin ikinci ve üçüncü dönem konuları da bulunmaktadır. Bu da bize kitabın iç kapak sayfasında bulunan 1329-1331 tarihlerini izah etmede yardımcı olmaktadır. Buna göre kitabın ilk baskısı rumi 1329 (miladi 1913-1914) yılında yapılmış olmakla birlikte rumi 1332 (miladi 1914-1915) yıllarında da devam etmiştir. Dolayısıyla kitabın ikinci cildinin neşredildiği 1332 (1914-1915) yıllarında birinci cildin basımı da devam etmiş ve birinci cildin sonunda yer alan ve ikinci cildin konularını muhtevi olan sorular, ikinci cilt baz alınarak birinci cildin sonundaki sorulara ilave edilmiştir.

Tarih-i İlm-i Fıkıh'ın ikinci kitabına gelince; buradaki ilk başlık "Karn-ı sânî" yani fıkıh tarihindeki ikinci dönemdir. Onun "karn" ifadesiyle kastettiği yüzyıl değil fıkıh tarihindeki ikinci yani tâbiîn dönemidir. Burada tâbiîn döneminde fıkhın yaygınlaşmasından, Medine, Mekke, Basra, Kûfe, Yemen ve Şam gibi çeşitli İslam beldelerinde yaşayan tâbiîn hukukçularından söz edilmiştir. Bu genel bilgilerden sonra önemli tâbiîn fukasının tercüme-i halleri anlatılmış ve fıkıhçılığına değinilmiştir. Kamil Miras'ın zikrettiği bu dönemin fakihleri arasında Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Mesrûk b. el-Ecda', Kâdi Şurayh, İbrahim en-Nehaî, Hammad b. Ebî Süleyman, Ebû Hanîfe, Şa'bî, Hasan-ı Basrî, Saîd b. el-Müseyyeb, Atâ b. Ebî Rebâh, Mekhûl eş-Şâmî, Tâvus b. Keysân, Rebîatü'r-Rey dikkat çeken isimlerdir.

Bundan sonra Kamil Miras karn-ı sâlis olarak adlandırdığı üçüncü döneme geçer ki, bu da tebe-i tabiîn hukukçularının dönemidir. Bu kısımda tebe-i tâbiînin hukuk anlayışlarını, hüküm çıkarmada kullandıkları metotlarını zikreder. Hukukî meselelerde aralarında meydana gelen görüş ayrılıklarının sebeplerini tartışır. Müctehid imamlar dönemi olarak da adlandırılan bu dönemde fıkhın nasıl tedvin edildiğini aktarır. Tebe-i tâbiîn fukahasının isimlerini zikretmeden önce ara bir fasıl açan Kamil Miras, bu fasılda İslam'da yargılama usulüne dair bilgiler verir. "İslam'da Kazâ" adını verdiği bu başlık altında, Resûlullah'ın ve sahabelerin yargılama usullerinden, yargılamanın şer'î hükmünden, usul ve adabından ve hem hukuk usulünde hem de yargılamada önemli bir yeri olan örf ve adetlerin hukuki değerinden bahseder.

Bundan sonraki bölümde Kamil Miras tebe-i tâbiîn fukahası zikretmeye başlar. Öncelikle genel hatlarıyla yaşadıkları bölge/şehir itibariyle tasnif ettikten sonra Mâliki mezhebini ve kurucu imamı Mâlik b. Enes'i anlatır. Daha sonra yine o dönemin önde gelen hukukçularından Süfyân es-Sevrî, İbn Ebî Leylâ, Evzaî, Müslim b. Hâlid, Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer b. Hüzeyl gibi tebe-i tâbiin hukukçularına değinir.

Kamil Miras'ın bundan sonra izaha geçtiği kısım karn-ı râbi olarak adlandırdığı İslam hukukunun dördüncü yani tebe-i tâbiînden sonraki evresidir. Bu bölümde Miras, özellikle Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri üzerinde durur. Ayrıca bu dönemde iyice belirginleşmeye başlayan Hicaz ve Irak ekollerinin özelliklerinden söz eder. Şâfiî mezhebinin ortaya çıkış sebeplerini, usul ve sistematiğini, mezhebin özelliklerini ve bu mezhebe ait ilk dönem eserlere geniş yer verir. İmam Şâfiî'nin istihsanı iptal ettiği iddiasına karşı mülahazalar da önemli başlıklar arasındadır. Bu dönem usul alalındaki ilk eserin ortaya çıkış dönemi olduğu için Miras, usûl-i fıkhın tedvini için ayrı bir başlık açar ve bu kısımda fukaha ve mütekellimin yöntemlerinden söz ederek kitabını tamamlar.

Son olarak Kamil Miras'ın toplam 240 sayfa tutarında olan iki ciltlik bu çalışmasının tarihsel süreci ancak hicri III. Yüzyılın ortalarına yani Ahmed b. Hanbel'in vefatına kadar incelenebilmiş bir çalışmadır. Sistematik olarak Hz. Peygamber zamanının özel bir dönem olarak isimlendirilmediği çalışma, sahabe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve tebe-i tâbiînden sonraki dönem olarak dört bölümde incelenmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi onun bu çalışmasının Hudarî Bey'in *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî'*sinden esinlenerek hazırlanması zamansal olarak mümkün gözükmediği gibi her iki müellifin hem eserlerindeki muhteva ve hem de fıkıh tarihini dönemsel kurgulamaları birbiriyle uyuşmamaktadır. Hudarî Bey, İslam hukuk tarihini, 1. Hz. Peygamber dönemi 2. Hulefa-i râşidin devrinin nihayeti ile son bulan büyük sahabeler dönemi 3. Küçük yaştaki sahabeler dönemi 4. Fıkhın bir ilim dalı haline geldiği dönem 5. Dördüncü asırdan yedinci asrın ortalarında Bağdat'ın Moğolların eline geçmesine kadar olan dönem. 6. Taklit devri (beşinci dönemin sonundan başlayıp günümüze kadar geçen süre) olmak üzere altı döneme ayırmış ve teşri tarihinin bu şekilde altı devreye ayrılmasının, kendisinin uygun gördüğü bir tasnif olduğunu vurgulamıştır. Hudarî'nin kitabının aşağı yukarı on asrı kapsayan son iki devreyle ilgili bölümü tamamıyla olumsuz nitelendirmelerle (taklit ruhu, mezhep taassubu vs.) doludur. Kamil Miras'ın eserinin dönemsel sistematiği bu kadar detaylı olmadığı gibi Hudarî Bey'in eserindeki gibi belli bir dönem ve sonra için olumsuz nitelemeler mevcut değildir.

Değerlendirme

Kâmil Miras'ın *Târîh-i İlm-i Fıkıh* adlı çalışması, öğrenciler için hazırlanmış ders notları mahiyetinde olmasına rağmen kaynaklara müracaatla hazırlanmış orijinal bir çalışmadır. Araştırmalarımız neticesinde elde ettiğimiz bulgulara göre, yaygın kanaatin aksine Miras'ın fıkıh tarihi çalışması hem Hudarî Bey'in hem de Hacvî'nin çalışmalarından daha önce kaleme alınmıştır. İslam hukuk tarihi içinde, süreç olarak ancak hicri III. yüzyılın ortalarına yani Ahmed b. Hanbel'in vefatına kadar incelenebilmiş olan bu çalışmada dönemlendirme olarak "Hz. Peygamber (s.a.v) dönemi, sahabe dönemi (birinci evre), tâbiîn dönemi (ikinci evre), tebe-i tâbiîn dönemi (üçüncü evre) ve tebe-i tâbiînden sonraki dönem (dördüncü evre)" şeklinde dört bölüm incelenmiştir. Onun bu sade ve kısa dönemlendirmesi, Hudarî Bey gibi kendinden sonra İslam hukuk tarihi çalışmaları yapan müelliflere kaynaklık etmiştir.

Kaynakça

Dr. Fâtıma Hâfız. "Târîhu'l-Fıkhi'l-İslâmî: en-Neş'etü ve't-Tatavvur". *https://islamonline.net/%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%82%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B4%D8%A3%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B7%D9%88%D8%B1/#_ftn1*. 04 Kasım 2021. Erişim 05 Kasım 2021

Eşref Edib. "Tahrir Heyetimizden Profesör Kâmil Miras". *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*. C. 1/5. İstanbul, 1940.

Ferhat Koca. "Hudarî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Hacvî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî*. 4 Cilt. Tunus: Matbaatü'n-Nehde, 1918.

Hüseyin Hansu. "et-Tecrîdü's-sarîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/251-252. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kemal Yıldız, İlyas Yıldırım, Oğuzkağan Demir. "Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmi/İslam Hukuku Tarihi Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 127-145.

Muhammed Kamil. *Târih-i ilm-i fıkıh*. 1 Cilt. Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1331.

Nesimi Yazıcı. "Kamil Miras". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Nesimi Yazıcı. *Kamil Miras'ın Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2012.

Saffet Köse. "Hacvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/522. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Sami Erdem. "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 85-105.

Taberânî, Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsaṭ*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415.